

Bondhustrun blir husmoder och gör rent hus

Hem och huslighetsideal i Härjedalen
ca 1850–1900

Marie Ulväng

Inledning

”Hufvudvillkoret för att kunna göra hemmet treffligt äro: Ordning, renlighet, noggrannhet och sparsamhet.” Så inleds fru Laura Grubbs *Oumbärlig rådgifvare för hvarje hem: En lättfattlig handbok för hvarje husmoder att rådfråga* utgiven år 1888.¹ Boken är en av många handböcker om tvättning, städning och andra husliga sysslor som utkom årtiondena kring sekelskiftet 1900. Som titeln antyder fordrade det proptra hemmet ett digert arbete. Idén om det välskötta hemmet är nära förknippad med 1800-talets framväxande borgarklass och särskilt synen på mannen som familjeförsörjare och hustrun som hemmets omhändertagare.² Den ideala ansvarsfördelningen vilade på uppfattningen att män och kvinnor av naturen hade olika, men komplementära, livsuppgifter. Moderskapet hyllades och i den samtida debatten framhölls hustruns omsorg om hemmet och familjen som samhällets grundläggande byggsten.³ Men detta var också en tid när kvinnorörelsen krävde allmän rösträtt och kvinnor gjorde insteg på nya områden.

Huslighetsdiskursen speglade inte bara ett ökat intresse för hemmet i sig, utan var också del i en strömning där vetenskapliga rön visat på renlighetens hälsofrämjande effekter.⁴ I studier av Joel Mokyr och Jan de Vries framhålls just kunskapen om vad som orsakade sjukdom och

hur smitta spreds som central för familjeförsörjarmodellens etablering. Kärnan i deras resonemang är att kunskapen om bakterier och insikten om hur bättre hälsa kunde uppnås ökade efterfrågan på hälsofrämjande produkter, som rengöringsmedel och bättre livsmedel, och att dessa krävde en arbetsinsats i hemmet för att omvandlas till hälsa.⁵ Såpan i sig gav inte bättre hygien utan förutsatte att någon använde den vid tvätt eller städning. Arbetet som fordrades för att tillgodogöra sig det växande utbudet av hälsoprodukter ledde på sikt till en ökad specialisering och omfördelning av hushållens resurser enligt en familjeförsörjarmodell. Mokyr förklarar att den upplevda nyttan av hushållsarbete ökade markant i slutet av 1800-talet och att förvärvsarbetande gifta kvinnor därmed drog sig tillbaka från arbetsmarknaden. Inkomstbortfallet vägdes alltså upp av ett välskött och rent hem. Mokyr ser också detta som en möjlig lösning till den så kallade Cowan-paradoxen, det vill säga att arbetsbördan i hemmet ökade samtidigt som nya arbetsbesparande hushållsapparater introducerades.⁶ Kritiska röster har bland annat påpekat att kvinnors tillbakadragande från arbetsmarknaden varken var så allmän eller så dramatisk som Mokyr och de Vries låter påskina.⁷ Många studier visar att familjeförsörjarprincipen bidragit till underregistrering och osynliggörande av gifta kvinnors arbete.

Både Mokyr och de Vries utgår från förhållandena i tidigt industrialiserade miljöer. I Sverige, som hade ett senare industrialiseringsförlopp, var det först efter andra världskriget som ett större antal hushåll kunde försörja sig på en manlig lön.⁸ Huslighets- och renlighetsdiskursen hade emellertid betydelse för hushållens arbetsdelning långt innan dess. Syftet med den här undersökningen är att med utgångspunkt i de Vries resonemang, och särskilt Mokyrns förklaringsmodell, studera relationen mellan synen på renlighet, konsumtionen av renlighetsprodukter och hushållens arbetsdelning i en svensk kontext. Avsikten är inte att prova modellen i sig. Undersökningen ligger närmare det som Mokyr framhåller som särskilt intressant, nämligen hur i synnerhet kvinnor övertygades att avsätta mer tid åt hushållsarbete än de annars skulle ha gjort.⁹ Mokyr förklarar att anammandet av hälsofrämjande praktiker såg olika ut och exemplifierar med efterhärmaning, vilken kunde ske horisontellt via grannar eller släktingar och vertikalt via högre samhällsskikt. Enligt

Mokyr var det i första hand påtryckningar ("a direct and deliberate brainwashing") från politiskt kraftfulla och socialt inflytelserika personer eller organisationer som påverkade hushållens arbetsdelning och hushållspraktiker.¹⁰ Mokyr beskriver att kvinnor övertygades om att de bar ansvaret för hushållsmedlemmarnas hälsa och att den stod i direkt relation till arbetsinsatserna i hemmet.¹¹ En liknande beskrivning återfinns hos Jonas Frykman och Orvar Löfgren som menar att det svenska folket utsattes för "systematisk propaganda" med syftet att uppfostra dem till "svenskar som är rena i tanke och gärning".¹² I Lars-Henrik Schmidt och Jens Erik Kristensens *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel* framställs denna husmoderns kamp mot osynliga bakterier och omsorg om familjen som ett idealistiskt samhällsprojekt.¹³

Det är viktigt att komma ihåg att motiven till att hålla rent kunde vara flera samt variera över tid och mellan kontexter.¹⁴ Här har Victoria Kelley, som studerat renlighet inom det sena 1800-talets brittiska arbetarklass, liksom Ronny Ambjörnsson, som intresserat sig för idéer och ideal i ett svenskt sågverkssamhälle årtiondena kring sekelskiftet 1900, visat att arbetarhushållen inte var passiva övertagare av de högre skiktens förhållningssätt och praktiker kring renlighet.¹⁵ Oavsett sammanhang föll det på hustruns lott att organisera, utföra och/eller delegera arbetet kring tvätt och städning.

Undersökningen omfattar gruppen självägande bondehushåll i landskapet Härjedalen i Sveriges inland. Karakteristiskt för området är att det genomgick en intensiv industrialiseringsprocess under 1800-talets andra hälft. Frågorna som ställs är följande: Hur förhöll sig Härjedalens självägande bondehushåll till det sena 1800-talets renlighetsdiskurs? Förändrades hushållens arbetsdelning i riktning mot ett familjeförsörjarideal? Är det i så fall möjligt att knyta förändringen till hushållens konsumtion av renlighetsrelaterade produkter och strävan efter hälso-sammare hemmiljöer?

Undersökningen visar att de välbeställda bondehushållen anammade en arbetsdelning som påminde om familjeförsörjaridealets rollfördelning och att hushållsarbetet ändrade karaktär. En slutsats är att renlighet var en av flera samverkande faktorer bakom förändringen. En annan slutsats är att hushållens ökade konsumtion av hälsofrämjande

produkter, som såpa och bomullstyg, inte hade en entydig koppling till hygien och hälsa. I kapitlet argumenterar jag för att det i huvudsak var socioekonomiska faktorer kopplade till klass och identitet som främjade bondehushållens inköp av renlighetsprodukter liksom moderna artiklar för hemmet överlag. Undersökningsområdets välbemedlade bondehushåll hade såväl ekonomiska möjligheter som kulturella ambitioner att tillägna sig nya varor och vanor, vilket ledde till att hem, kläder och kroppar blev renare och mer hälsosamma.

Material och metod

För att få en uppfattning om hur bondehushållen förhöll sig till tidens rådande renlighetsdiskurs har en rad olika källmaterial använts. Bondehushållen har inte efterlämnat några för mig kända dagböcker eller brevsamlingar som berättar om deras renlighetspraktiker. Undersökningen baseras därför på ett bouppteckningsmaterial. Utgångspunkten är att boendemiljön, det vill säga hushållens materiella förutsättningar i form av utrymme och lösöre, bidrar med kunskaper om hushållens renlighetspraktiker. För att få en uppfattning om diskursen kring renlighet ur ett regionalt perspektiv, och bondehushållens förhållnings-sätt till renlighet, har jag nyttjat provinsialläkarrapporter, etnologiskt uppteckningsmaterial samt dags- och veckopress. Annat material är varuförteckningar och landshövdingens femårsberättelser.

Om bouppteckningsmaterialet kan följande sägas. Gifta individer i yrkesverksam ålder med tillgång till fast egendom tillhör de med bäst representation. På 1890-talet lämnade ungefär 80 procent av männen och 60 procent av kvinnorna inom gruppen bönder en bouppteckning.¹⁶ Undersökningen omfattar 80 bouppteckningar från sex av Härjedalens tio socknar med nedslag i början av 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Samtliga bouppteckningar är efter gifta män och kvinnor i yrkesverksam ålder med minst ett hemmavarande barn, det vill säga hushåll av relevans för ett familjeförsörjarideal. Sammantaget rör det sig om 43 bouppteckningar efter män och 37 efter kvinnor i åldern 28 till 63 år. Den fasta egendomens värdering har använts som en indikator för att bouppteckningen avser en person i yrkesverksam ålder. Ett antal föremålskategorier har identifierats som särskilt viktiga för analysen (se tabell 4.1 och

4.2). I kategorin *mekanisering* ingår alla typer av jordbruksmaskiner, som till exempel såmaskiner, slättermaskiner och gödselspridare, men även separatorer och trillor. Kategorin *hemmiljö* inkluderar föremål som gav värme och ljus, som kaminer, vattenvärmare och lampor, möbler med rumsspecifika funktioner, prydnadsföremål samt föremål av materialen emalj, nysilver och nickel. Mattor, gardiner, dukar och servetter ingår i kategorin *textilier* medan örngott, lakan, filter och täcken utgör kategorin *sängkläder*. Kategorin *renlighet* samlar föremål såsom kommoder, handfat, badkar och diskbaljor. I kategorin med namnet *textilt arbete och vård* hittas spinnrockar, vävstolar, symaskiner, mangelredskap och strykjärn. För att kunna göra jämförelser mellan olika hushåll har värdet för fast egendom, lösöre, kontanter, fordringar och skulder samt antalet hästar, oxar, kor, får och getter noterats. För att möjliggöra jämförelser över tid har alla värden omvandlats till kronor och omräknats till fasta priser utifrån basåret 1890 till 1899 (se tabell 4.3).¹⁷

När det gäller tidningsmaterialet har Kungliga bibliotekets tidningsdatabas Svenska dagstidningar använts för att kartlägga förekomsten av ord som börjar med *renlighet**, *bakterie**, *antisept**, *helso** och *hygien** samt såpa och tvål, i dags- och veckopressen i Jämtland och Härjedalen åren 1870–1924. Som mest fanns det tretton tidningar och annonsblad som konkurrerade om härjedalingarnas uppmärksamhet, men ingen tidning täckte in hela undersökningsperioden. Kring sekelskiftet 1900 bedömde landshövdingen tidningsläsandet så gott som allmänt.¹⁸

Merparten av databasens tidningar är äldre än 115 år, vilket markerar gränsen för upphovsrättsfrihet.¹⁹ Detta innebär att antalet sökbara tidningar reduceras från och med år 1906. Kartläggningen via nedslagsperioder om fem år har därför gjorts på två olika sätt. Den ena omfattar samtliga tidningar med utgivning i Jämtland och Härjedalen (Jämtlands län), perioden 1870–1904.²⁰ Den andra baseras på en tidning, först *Jemtlands Tidning* och sedan *Jämtlandsposten*, i samma område och åren 1870–1924.

Linköpings universitets medicinhistoriska databas innehåller 28 provinsialläkarrapporter, det vill säga läkares redogörelser för sjukvård och hälsovård i ett visst distrikt, från Härjedalen under perioden 1850–1900.²¹ Läkarna var statligt anställda och rapporterna skickades

Tabell 4.1. Antalet bouppteckningar, av totalt 20 per årtionde, som innehåller föremål inom kategorierna mekanisering, hemmiljö, textilier, sängkläder, renlighet och textilt arbete. Bouppteckningar efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Kategori	Föremål	1850	1870	1890	1910
Mekanisering	Rensningsmaskin	0	0	6	8
	Tröskmaskin	0	0	4	3
	Hackmaskin	0	0	1	7
	Slåttermaskin	0	0	0	10
	Såmaskin	0	0	0	6
	Gödselspridare	0	0	0	3
	Trilla	0	0	0	3
	Separator	0	0	0	8
Hemmiljö	Kamin	2	12	5	6
	Järnspis	0	2	12	10
	Vattenvärmare	0	0	4	3
	Nattduksbord	0	0	1	8
	Byrå	0	0	1	5
	Chiffonjé	0	0	1	5
	Matsalsbord	0	0	1	5
	Gungstol	0	0	1	4
	Lampa	0	4	15	16
	Tavla	0	0	1	6
	Blomkruka	0	0	2	11
	Fotoalbum	0	0	0	6
	Prydnadsföremål	0	0	0	6
	Föremål i nysilver	0	2	2	7
	Föremål i emalj	0	0	2	7
	Föremål i nickel	0	0	1	8
Textilier	Handduk	10	8	13	13
	Duk	8	10	17	14
	Gardiner	4	5	5	15
	Servett	2	1	7	5
	Rullgardin	1	0	2	10
	Matta	0	3	9	13

Kategori	Föremål	1850	1870	1890	1910
Sängkläder	Fäll	17	20	16	18
	Fälltäck	11	16	11	6
	Täck	6	13	8	17
	Stoppat täck	2	4	14	14
	Filt	0	0	5	14
	Överkast	0	0	6	14
	Örngott	14	13	13	12
	Lakan	6	6	17	11
Renlighet	Handfat	0	3	9	13
	Kommod	0	0	8	13
	Tvättredskap	0	0	2	9
	Diskbalja	0	0	0	8
	Diskbänk	0	0	0	6
	WC	0	0	0	3
	Badkar	0	0	0	1
Textilt arbete	Vävstol	15	7	17	9
	Spinnrock	8	9	14	9
	Symaskin	0	0	12	17
	Strykjärn	1	4	12	14
	Mangel	0	0	0	6

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

till Sundhetskollegium, som fick namnet Medicinalstyrelsen 1878. Sökorden är desamma som för tidningsmaterialet, det vill säga renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt såpa och tvål.

Det etnologiska uppteckningsmaterialet utgörs av svar på frågor om renlighet och hygien i Härjedalen. Frågelistan om renlighet sändes ut av Landsmålsarkivet i Uppsala 1927 medan frågelistan om hygien, som både behandlar allmän hygien och kroppslig hygien, utgick från Jämtlands läns museum, Jamtli, 1958.

Kapitlet startar med bondehushållens praktiska förutsättningar att ordna och upprätthålla en ren boendemiljö. Dit hör avsnitten om försörjning, boendestandard och konsumtion för hemmet. Därefter följer en diskussion om bondehushållens syn på renlighet kopplad till

Tabell 4.2. Antalet fälltäckan, fällar, täcken, stoppade täcken, filter, överkast, örngott och lakan i median (min och max inom parentes) i bouppteckningar (20 per nedslag) efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Föremål	1850	1870	1890	1910
Fälltäckan	6 (2–16)	7,5 (1–18)	4 (1–9)	3 (1–14)
Fällar	5 (1–25)	5,5 (1–20)	6 (1–25)	9 (1–23)
Täcken	2,5 (1–5)	2 (1–12)	4 (1–18)	4 (1–12)
Stoppade täcken	3 (1–5)	1 (1–2)	1 (1–7)	4 (1–7)
Filter	0	0	1 (1–2)	2 (1–6)
Överkast	0	0	1,5 (1–6)	2 (1–6)
Örngott	2 (1–24)	4 (1–12)	9 (2–24)	13 (5–50)
Lakan	2,5 (1–26)	3,5 (1–8)	5 (1–36)	10 (2–34)

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

kunskapen om bakterier. Avslutningsvis presenteras bondehushållens kulturella ambitioner och samhällets idealisering av bondehemmet som möjliga förklaringar till bondehushållens förändrade renlighetspraktiker. Allra först följer en kort beskrivning av undersökningsområdet.

Härjedalen – i trävaruindustrins mitt

Härjedalen, som tillhör Jämtlands län i södra Norrland, är ett utpräglad fjäll- och skogsområde. Landskapets karga jordförhållanden och tidiga frostnätter innebar att åkerbruket förblev en marginell näring under hela 1800-talet. Förutsättningarna för boskapsskötsel var desto bättre och Härjedalen var en del av södra Norrlands och Dalarnas fåbodusområde. Vid 1800-talets mitt bidrog den växande efterfrågan på timmer till att skogsbruket tog över som huvudnäring.

År 1860 hade Härjedalen strax över 9 000 invånare, varav merparten var självägande bönder.²² Torparna utgjorde ungefär en sjättedel och en knapp tiondel var handlare, tjänstemän och arbetare. Det moderna skogsbruket gav en tillströmning av arbetare, men också en inflyttning av handelsidkare och tjänstemän. En stor förändring skedde även inom gruppen av bönder. För att långsiktigt säkra virkestillförseln övergick

Tabell 4.3. Medianvärde i SEK (min och max inom parentes) för fast egendom, lösöre, skulder, fordringar och kontanter i bouppteckningar (20 per nedslag) efter självägande bondehushåll i Härjedalen på 1850-, 1870-, 1890- och 1910-talen.

Föremål	1850	1870	1890	1910
Fast egendom	800 (300–2 880)	1 800 (600–4 400)	2 600 (150–12 850)	8 230 (380–12 940)
Lös egendom	600 (90–2 550)	1 520 (500–3 160)	1 760 (340–3 870)	2 550 (100–3 510)
Fordran	140 (10–2 680)	1 040 (130–9 310)	680 (30–37 000)	7 290 (80–16 260)
Skuld	880 (40–2 350)	860 (150–3 400)	1 870 (390–11 030)	1 980 (210–42 830)
Kontant	330 (130–500)	180 (10–3 690)	90 (10–460)	40 (10–790)

Källa: Bouppteckningar, Svegs tingslags häradsrätts arkiv, ÖLA.

Anm.: Alla värden har omvandlats till kronor (SEK) och omräknats till fasta priser utifrån basåret 1890 till 1899.

skogsbolagen från arrendekontrakt till hemmansköp. I socknar med omfattande bolagsköp var hemmansbrukarna lika många och arbetarna fler än tre gånger så många som hemmansägarna kring sekelskiftet 1900.²³ År 1910 hade Härjedalen nästan 13 000 invånare, vilket i snitt innebar ungefär en person per kvadratkilometer. I landskapets centralort, Sveg, fanns bankfilial, postkontor, telegrafstation, apotek och diverse butiker. År 1909 invigdes järnvägsförbindelsen mellan Orsa och Sveg.

Skogsbruket förändrar hushållets genusarbetsdelning

Områdets försörjningsmöjligheter var av central betydelse för hushållens boendestandard, arbetsdelning och tiden som kunde ägnas åt hemmets skötsel. Under den tidsperiod som undersökningen omfattar gick bondehushållen från boskapsskötsel och försäljning av mjölkprodukter till skogsbruk som huvudnäring. Områdets relativa fördelar för boskapsskötsel minskade med skogsbrukets industrialisering, vallodlingens införande och mejerinäringens framväxt under 1800-talets andra hälft.²⁴ Antalet kor i medeltal per gård minskade successivt under 1800-talet från fler än tio till fem.²⁵ Boskapsskötsel var ett traditionellt kvinnligt arbetsområde och tidigare studier betonar att kvinnor, fram till mejerinäringens framväxt, hade en nyckelposition inom tillverkningen av mjölkprodukter.²⁶

Den professionalisering och kommersialisering av mjölknäringen som etableringen av mejerier innebar omfattade emellertid inte Härjedalen.²⁷ Vid sekelskiftet 1900 konstaterade länets landshövding att:

Mejerihandteringen har gått framåt under femårsperioden i synnerhet uti de centralare delarne af länet, där kommunikationerna äro lättare och befolkningens täthet större. [...] I Härjedalen har icke något mejeri arbetat under femårsperioden.²⁸

I Härjedalen fortsatte boskapsskötseln att bedrivas med traditionellt fåbodbruk. Många hushåll skaffade emellertid en arbetsbesparande separator, vilken skilde grädden från mjölken på maskinell väg (se tabell 4.1).

För de skogsägande bondehushållen innebar skogsbrukets industrialisering möjligheter till inkomster från skogsarbete, timmerförsäljning, arrendekontrakt och avyttring av hemmansdelar. I bouppteckningsmaterialet anas förtjänsterna från skogen i efterlämnade kontanter, bankböcker och som ingående fordringar (se tabell 4.3). Antalet fordringar och deras värden pekar på att aktiviteterna ökade från och med 1870-talet.²⁹ Tolv av 1910-talets tjugo bouppteckningar innehåller uppgifter om stora summor på banken. I nio av dessa översteg sparandet värdet av den fasta egendomen, vilket skulle kunna peka på markförsäljning (se tabell 4.3). Skogsbruk var ett traditionellt manligt arbetsområde och skogsbolagens etablering innebar en kraftig ökning av manliga arbetstillfällen.³⁰

Inkomsterna från skogen gjorde det möjligt att investera i moderna jordbruksmaskiner. Med mekaniseringen av slätter, skörd och tröskning försvann en del tidskrävande arbetsuppgifter som kvinnor tidigare varit delaktiga i.³¹ Bouppteckningarna visar att rensningsmaskiner, hackmaskiner och tröskverk var i bruk i början av 1890-talet (se tabell 4.1). Slättermaskiner, såmaskiner och gödselspridare introducerades något senare. Maskinerna hittas framför allt i bouppteckningar med större egendomar och det var inte ovanligt med samägande. Bönderna kunde sällan konkurrera med skogsbolagens löner och arbetsvillkor, och maskinerna var ett sätt för hushållen att tackla områdets stigande arbetslöner.³²

Utifrån vad vi vet om de självägande bondehushållens försörjning menar jag att skiftet i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk, och i viss mån jordbrukets mekanisering, hade betydelse för hushållens genusarbetsdelning. Kvinnors arbetsinsatser och ansvar för det som tidigare varit hushållets huvudnäring minskade samtidigt som förtjänsterna från skogsarbete, arrenden och försäljningar gav mannen större

inflytande över hushållets inkomster. Vissa av bondhustruns arbetsuppgifter var relaterade till skogsbruket. Dit hörde arbetet med att sköta gården under mannens frånvaro eller att hålla skogsarbetare med mat och logi.³³ En slutsats är att skogsbrukets industrialisering medförde att de självägande bondehushållen närmade sig en försörjningsmodell där mannen i högre grad iklädde sig rollen som familjeförsörjare. En annan slutsats är att hustrun frigjordes från vissa arbetsuppgifter inom jordbruket varpå mer tid kunde ägnas åt hemmets skötsel.

Större, varmare och ljusare boningshus

Ersättningarna från skogen gjorde det också möjligt att investera i större och bättre boningshus. Som vi ska se hade boningshusets storlek och utrustning stor betydelse för hemmets skötsel. Fram till 1800-talets mitt bodde merparten av bönderna i så kallade parstugor, det vill säga två enkelstugor med eldstad sammanbundna med en kammare och en förstuga. "Dagligstugan" fungerade som kök, sovrum och vardagsstuga, medan den andra, "anderstugan", främst användes vid högtider och för förvaring. Fönstren var små och husets värmekälla, den öppna härden, var också viktig för ljuset.

Boendestandarden innebar vanligen att hela hushållet, inklusive tjänstefolket, sov i stugan vintertid. Under sommarhalvåret flyttade äldre barn och tjänstefolk till uthus och fåbodar. I provinsialläkarnas rapporter användes ordet "överbefolkat" om bruket av köket som allrum och sovrum.³⁴ Det här var inte unikt för Härjedalen, men till skillnad från södra Sverige flyttades inte gårdens mindre husdjur, som killingar och fän, in i stugan under riktigt kalla perioder.³⁵ I södra Norrland var det istället hushållen som flyttade ut till ladugården, som vanligen hade ett separat rum med eldningsmöjligheter. I en provinsialläkarrapport från Svegs socken 1891 ges följande beskrivning:

Bostäderna utgöras af i allmänhet rymliga, men dragiga och kalla trähus; vanligtvis användes blott ett af rummen; eldstäderna utgöras af öppna spisar; ofta bebos boningshuset blott om sommaren, ty på vintern hyser man in sig hos boskapen i det bättre ombonade och varmare fåhuset.³⁶

Vissa provinsialläkare klagade över bruket att bo i ladugården, men oftast framhölls den som ett bättre boendalternativ vintertid: ”Bostäderna kunna följaktligen anses kalla, dragiga och menliga för helsan. Fåhusen äro fortfarande de bäst ombonade och mest varma bostäderna, men det börjar bli omodernt att bo i dem.”³⁷ Provinsialläkarens notering om att det börjat bli omodernt att nyttja ladugården som bostad ska sättas i relation till att skogspengarna gjort det möjligt att investera i bättre boningshus.³⁸

Bouppteckningsmaterialet visar att vissa boningshus hade kaminer redan på 1850-talet.³⁹ I slutet av 1890-talet ger landshövdingen denna beskrivning:

De senaste decennierna hafva medfört en fullständig förändring i byggnadssättet [...] Golfven, af plank, läggas med fyllda trossbottnar, väggarna beklädas invändigt med papp och tapeter eller i köken med spåntade bräder. Köken förses med järnspisar och öfriga rum med kakelugnar eller rappade tegelugnar, i Herjeådalen och Jemtlands mot Norge gränsande socknar med norska järnkaminer.⁴⁰

Till detta kan läggas stora fönster och innanfönster, belysning och vattenvärmare (se tabell 4.1). Med isolerade golv, kaminer och järnspisar samt större fönster och flera ljuskällor kunde fler rum tas i anspråk. Via bouppteckningarnas uppgifter om rumsspecifika möbler som matsalsbord, skrivbord och imperialsängar samt via bouppteckningar där lösöret förtecknats rum för rum är det möjligt att få en uppfattning om husens planlösning. Om möjligt byggdes huset enligt en fem- eller sexdelad plan med kök, kontor, sal och vardagsrum på bottenplanet och sovrum och gästrum en trappa upp.⁴¹

Från och med 1870-talet började också tjänstefolket beredas egna rum.⁴² Vid den här tidpunkten rekryterades tjänstefolket i högre grad från obesuttna grupper.⁴³ Förändringen kan också knytas till en förnyad syn på familjen, hemmet och tjänstefolkets arbetsvillkor. I en rapport från Svegs socken i början av 1880-talet förmedlade provinsialläkaren att ladugårdspigorna brukade sova i fåhuset ”som är jemförelsevis snyggt, försedt med eldstad och fönster”.⁴⁴

Bild 4.1. Ladugården hade ofta ett separat rum med eldstad som kunde användas som bostad samt för klädtvätt och bakning. På bilden från 1909 bakar Margareta Bergström, född 1887, och Kristina Bäckelin, född 1891, tunnbröd i "Stor-Knuss" ladugård i Kolsätt, Älvros socken. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

Som tidigare framkommit var möjligheterna att hålla hemmet rent nära förknippade med bostadens storlek och standard. Så länge hushållets alla medlemmar mestadels bodde, sov och åt i ett gemensamt rum var det i praktiken omöjligt att uppnå en högre grad av renlighet. Med det sena 1800-talets förbättrade boendestandard blev det både möjligt och angeläget att sköta hemmet på ett sådant sätt att det också blev renare.

Nya varor och nya vanor – hemmet bli renare

Inkomsterna från skogsbruket gjorde det också möjligt att förse de förbättrade och rymligare boningshusen med möbler, textilier och husgeråd som bidrog till hemmets renlighet.

Bild 4.2. Hemmansägare Per Jonasson-Sjulsson, född 1871, med familj på gården Tjärn, Älvros socken, cirka 1918–1920. Huset uppfördes under 1870-talet när trävaruindustrin gick på högvarv och hemmansägarna kunde investera i stora, moderna boningshus. Husets östra del rymde en lanthandel. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

Förbudet mot fasta handelsbodar på landsbygden hade upphört år 1846 och med 1864 års näringsfrihetsförordning ströks reservationen om att avståndet till staden skulle vara minst tre mil. Skogsnäringen gjorde Härjedalen kommersiellt intressant och antalet lanthandlare fördubblades från 32 till 66 stycken under 1870- och 1880-talens högkonjunkturer.⁴⁵ Vid den här tidpunkten hade landets industrier gått från att i huvudsak hantera råvaror, som järn och trä, till att utveckla produkter inom verkstad, kemiteknik och textil.⁴⁶ Masstillverkning och järnvägens dragning innebar att ett liknande varusortiment distribuerades till stora delar av Sveriges landsbygd.⁴⁷ En bevarad förteckning över tillverkare och återförsäljare till C. B. Bergs handelsverksamhet i Härjedalen åren 1880 till 1894 synliggör att varorna rekvirerades från

Stockholm, Göteborg, Gävle och Sundsvall liksom från Kristiania, Trondheim och Røros i Norge.⁴⁸ Den som steg in i butiken kunde botanisera bland bolstervävar, hänglampor, dukar med frans, gardiner, rullgardiner, golvmattor, järnkaminer, stråhattar, slipsar, kalsonger och eau-de-cologne.

Vilka varor köpte då Härjedalens självägande bönder och vilken betydelse hade det för hemmets skötsel och renlighet? Vissa artiklar fick effekt omgående. Installerandet av järnspisar och kaminer förhindrade till exempel rök och sot från att smutsa ner inomhus. När den lösa sänghalmen byttes mot halmmadrasser eller dunbolster hamnade mindre skräp på golvet. Gemensamt för de nya husgeråden i glas, porslin och emalj var att matrester syntes och att den glatta ytan underlättade rengöring. Materialen var inte nya, men mängden och variationen ökade enormt. På 1850-talet omfattade hushållens innehav av glas och porslin vanligen en uppsättning tallrikar, ett uppläggningsfat och några ölglas. Fyrtio år senare var det inte ovanligt med hela serviser och glas för olika drycker och tillfällen.

En stor förändring, både avseende arbete och renlighet, stod användningen av textilier för.⁴⁹ Generellt sett växlade hushållen från bäddtextilier i skinn, päls och ylle till linne- och bomullsvaror under 1800-talet. Textilindustrin var omfattande och domestik, ett enkelt bomullstyg som användes till lakan, gardiner och underplagg, var en av det senare 1800-talets stora produkter.⁵⁰

I Härjedalen kan hushållens konsumtion av textilier för hemmet knytas till 1870- och 1880-talens högkonjunkturer (se tabell 4.1). Dessförinnan var det ovanligt med sängkläder i linne eller bomull.⁵¹ Om hushållet hade en uppsättning lakan och örngott användes det i en uppbäddad gästsäng.⁵² Den vanligaste bäddtextilen var ett fälltäcke, det vill säga en yllevävnad klädd med fårskin. Den ökade användningen av bomullstygger och sjunkande efterfrågan på bockskinn och fårfallar hängde också samman med fåbodbrukets minskade betydelse.⁵³ Nu var boningshusen också bättre isolerade och utrustade med kaminer, vilket gjorde det möjligt att skifta till svalare plagg och tunnare sängkläder.

Frammot sekelskiftet efterlämnade många hushåll så pass många lakan att det förmodligen går att tala om ett dagligt bruk (se tabell 4.2).

Förändringen från i huvudsak halmmadrasser, vepor, hyenden och fällor till dunbolster, linne- eller bomullslakan, stoppade täcken och filter hade stor betydelse både för renligheten och arbetet i hemmet.⁵⁴ Löss och loppor, som frodats bland halm och fällor, blev till exempel färre när sängkläderna kunde tvättas.

Arbetsmässigt var skillnaden stor mellan att ta hand om fällor, som skakades och lades ut i snön, och textilier som fordrade tvätt och mangling. Bomullstextilierna var inte lika smutstålga som de i ylle och linne och genererade i allmänhet mer tvätt. Bomullen var vanligen billigare än linnet, men linnet var å andra sidan mer slittåligt. En annan effekt med det vita sänglinnet var att smuts syntes på ett helt annat sätt än tidigare. Slitna textilier återanvändes först i trasmattor som skyddade kroppen från att rispas av sänghalmen och senare i golvmattor. På golvet hamnade mattorna först när golven kunde hållas rena. Inledningsvis användes mattor och dukar under söndagar och storhelger.⁵⁵ Bouppteckningarnas uppgifter om innanfönster, rullgardiner och jalousier indikerar att större fönster kommit i bruk och att bostaden blivit ljusare. Fotogenlampor nämns i 1870-talets bouppteckningar och på 1890-talet var det inte ovanligt med flera lampor med olika funktioner (se tabell 4.1). I likhet med den vita domestiken i sängkläder, handdukar och dukar bidrog dagsljuset och lampskenet till att exponera lort och orenlighet.

Husgeråd och möbler relaterade till rengöring lyser med sin frånvaro i 1850-talets bouppteckningar. Handfat fanns i några hem på 1870-talet och tjuo år senare var det inte längre ovanligt med kommoder. Bouppteckningarna från 1910-talet pekar på att hushållen hade fler föremål och inredningsdetaljer, som till exempel diskbalja, diskbänk och badkar. Den ökade förekomsten av tvättbrädor, strykjärn och mangelredskap pekar på en större användning av linne- och bomullstextilier och att mer arbete lades på att vårda hemmets textilier. Såpa och tvål nämns inte i bouppteckningarna, men dessa förbrukningsvaror, liksom spottlådor och sopskyfflar, ingick i det lokala varusortimentet i början av 1870-talet.⁵⁶ Lut och såpa kokades också inom hushållet. Utbudet blev efterhand mer varierat och på 1890-talet såldes lutpulver, skurstenar och rotborstar.⁵⁷ Tvättmöjligheter fanns i närbelägna vattendrag och i

ladugårdens uppvärmda rum. Bouppteckningsmaterialets enda notering om en tvättapparat är från år 1911.⁵⁸

Att bondehushållen lade resurser på sina hem stöds av Fredrik Sandgrens undersökning av lanthandeln i östra Jämtland. Här framkommer att textilier, kläder och redskap var de största varugrupperna efter livsmedel under 1870- och 1880-talen och att bönderna utgjorde den största kundgruppen.⁵⁹ I slutet av 1800-talet hade det övre skiktet inom gruppen av självägande bönder skapat ombonade hemmiljöer med mattor, gardiner, dukar, stoppade soffor, polerade möbler, blomkrukor, tavlor och prydnadsföremål som påminde om den borgerliga hemmiljön. Det här var en hemmiljö som krävde stora arbetsinsatser för att upprätthållas. Husförhörlängder och mantalslängder visar också att antalet helårsanställda pigor minskade över tid och att hushållen i högre grad förlitade sig på tillfällig arbetskraft i början av 1900-talet.

⁶⁰ En slutsats utifrån bouppteckningsmaterialet är att arbetsbördan i hemmet ökade och att hustrun ägnade mer tid åt husligt arbete kring sekelskiftet 1900 än femtio år tidigare. En annan slutsats är att arbetet i hemmet ändrade karaktär. Möjligheterna att köpa livsmedel och förädlade råvaror som mjöl förenklade framställningen av mat, men samtidigt förfinades måltidskulturen. Tillgången på textila varor innebar att fokus flyttade från tillverkning av garn till sömnad och vävning.⁶¹ Det generella skiftet i klädedräktens material från i huvudsak skinn, päls, ylle och linne till mestadels bomull och halvylle samt den ökade användningen av lakan, örngott och dukar i linne och bomull innebar inte bara mer tvätt utan också mer strykning och mangling.⁶² En tredje slutsats är att boningshusens stora fönster, lampor, vita textilier och porslinsserverer synliggjorde smuts och propsade på ständig rengöring, vilket hade betydelse för inställningen till renlighet. Ting som å ena sidan underlättade arbetet, men å andra sidan förändrade normerna och därmed bidrog till ökade arbetsinsatser, känner vi igen från Ruth Schwartz Cowans konstaterande att arbetsbesparande apparater för hemmet snarare ökade än minskade arbetsbördan i hemmet. Bouppteckningsmaterialet förmår emellertid inte svara på om de lättrengörliga husgeråden och såpan köptes i ett hälsofrämjande syfte eller om det fanns andra bevekelsegrunder.

Tabell 4.4. Förekomsten av ord som börjar med renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt varorna tvål och såpa i alla tidningar i Jämtland och Härjedalen under fyra femårsperioder 1870–1904.

År	Renlighet*	Bakterie*	Antisept*	Helso*	Hygien*	Såpa	Tvål
1870–1874	20	2	2	346	2	55	184
1880–1884	79	24	62	1 331	54	201	459
1890–1894	391	136	341	1 830	258	623	1 073
1900–1904	482	546	637	2 327	934	484	1 538

Källa: Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket, <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).

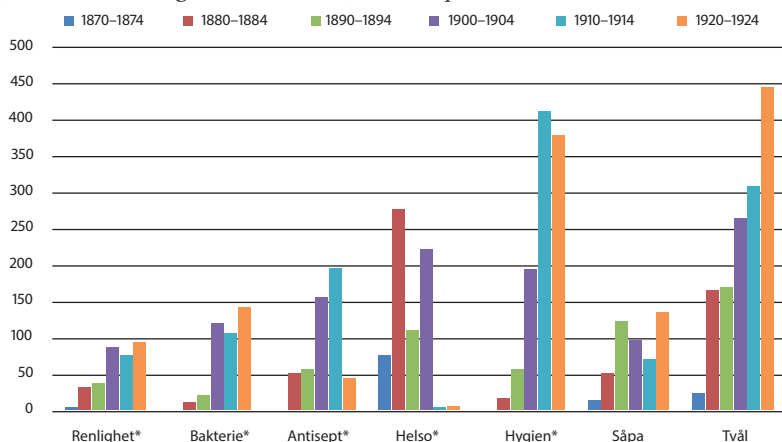
Bondehushållens förhållningssätt till renlighet

Kartläggningen av orden renlighet*, bakterie*, antisept*, helso* och hygien* samt såpa och tvål i dags- och veckopressen i Jämtland och Härjedalen åren 1870–1924 visar att hygien förekom flitigt i den regionala samhällsdebatten och i marknadsföringen av varor vid sekelskiftet 1900 (se tabell 4.4 och diagram 4.1). Vid den här tidpunkten nämns bakterier, antiseptisk och hygien, som knappt förekom alls i början av 1870-talet, i så gott som varenda tidning. Resultatet överensstämmer med Karolina Wiells slutsats att perioden 1888 till 1897 var särskilt intensiv sett till antalet publicerade artiklar och genomförda utredningar på temat hygien.⁶³

Annonsmängden pekar på att tillverkarna och återförsäljarna av såpa, och särskilt tvål, räknade med ett stigande intresse för rengöringsprodukter i Jämtland och Härjedalen från och med 1880-talet. Som Kelley, med flera forskare, visat användes vetenskapliga argument i marknadsföringen av hygienartiklar.⁶⁴ I en annons från år 1899 intygade till exempel E. Almquist, professor i hygien, att munvattnet Sano hade en avsevärd förmåga att döda sjukdomsalstrande mikroorganismer.⁶⁵ Ett annat exempel ges i Barnängens Tekniska fabriks reklam för sitt antiseptiska munvatten Vademecum, som erhållit högsta pris på ”den officiella hygieniska utställningen i Grand Palais, Paris 1902”.⁶⁶

Annonserna för såpa var ofta förekommande och vanligen framhölls produktens förmånliga pris och förmåga till skonsam rengöring. Annonserna kunde också vara riktade till den som förväntades utföra arbetet med att hålla hem och kroppar rena. Företaget Grundström hävdade till

Diagram 4.1. Förekomsten av ord som börjar med renlighet*, bakterie*, anti-sept*, helso* och hygien* samt varorna tvål och såpa under sex femårsperioder i *Jemtlands Tidning* 1870–1884 och *Jämtlandsposten* 1890–1924.

Källa: Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket, <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).

exempel: ”Den husmoder som vill spara tid och pengar bör icke försumma att använda Grundströms Patenterade Kolvätesåpa.”⁶⁷ Barnängens Balsamiska Aspetin-Tvål såldes på ett liknande sätt med uppmaningen att den ”rekommenderas hos hvarje omtänksam husmoder”.⁶⁸

Artiklar som rör renlighet och hygien i hemmiljön är däremot ovanliga. Ett av få exempel är en text från *Helsovännen*, en tidskrift för ”allmän och enskild helsovård”, publicerad i *Östersundsposten* år 1890. Under rubriken ”Sängkläderna såsom våra värsta fiender” förfasar sig skribenten, förmodligen grundaren dr E. W. Wretling, över okunskapen om orenlighet och smittämnen i sängkläder:

Det är förvånande, huru liknöjd den stora massan är hos oss för rena sängkläder. Madrasser och bolstrar går i arv från generation till generation, köpas på auktioner från okända hem, brukas af friska och sjuka, af barn och barnsängs kvinnor, utan att man ens tänker på att göra rent deras inre, ifall öfverdragen se någorlunda snygga ut. [...] I bästa fall vädrar man sängkläderna en eller två gånger årligen och piskar dem. Men tror man väl, att man sålunda piskar ut smuts, ohyra,

mask och bakterier, som kunna finnas och enligt regel finnas i gamla sängkläder. Visst icke.⁶⁹

Det är värt att notera att det offentliga samtalet i stor utsträckning rörde andra områden än människors boendemiljö. Hit hörde läkarkårens och hälsovårdsmyndighetens notiser om livsmedelshantering, vattenkvalitet och smittspridning. Annonsmarknadens kommersiella aktörer använde hygien i marknadsföringen av kroppsvårdande artiklar, i huvudsak munvatten och tvål, men inte för artiklar avsedda för hemmets rengöring. Kelley har på liknande sett noterat att bakterier, vilka framhävdes i annonserna, sällan nämndes i arbetarkvinnornas egna berättelser.⁷⁰ Hälsa användes i huvudsak i annonser för kurbad och hälsofrämjande vatten, mixturer och livsmedel.

Hygien i ladugårdar och mjölkkammare var ett återkommande tema i pressen. Louis Pasteurs upptäckt att farliga bakterier dog vid upphettning blev central i kampen mot tuberkulos. Framväxten av mejerier hade därmed betydelse för mjölkhanteringen och kunskaps-spridningen om hygien och renlighet.⁷¹ När landshövdingen prisade hushållningssällskapets arbete med att inrätta mejerier för att kunna bereda ”produkter af god beskaffenhet” gjordes det i kontrast till den ”gamla seden” vid fäbodvallen:

För detta ändamål var det nödigt att förmå kreatursegarne att frånga den gamla seden, att hvar håller sin piga vid vallen, som tillverkar ost och smör af den mjölk, som husbondens kor lemnat. Det utmärkta betet gör produkterna feta och värderika, men den dåliga behandlingen af en vid beredningen mera eller mindre okunnig flicka gör dem nästan osäljbara.⁷²

Provinsialläkarnas rapporter från Härjedalen visar att bekymret för böndernas boendemiljöer tilltog på 1860-talet.⁷³ Vid den här tidpunkten hade tanken att sjukdom spreds mellan människor och via nedsmittade föremål ringat in hemmet som en särskilt farlig plats.⁷⁴ Därmed blev det också möjligt att skydda sig från smitta och förebygga sjukdom genom att hålla hemmet rent. Till oroshärdarna räknades kalla och dragiga hus, hastiga temperaturväxlingar orsakade av eldning i järn-

Den husmoder
 som vill spara tid och pengar bör
 icke försumma att använda
Grundströms patenterade
Kolväte-Såpa.

Ett hittills ouppfunnet tvättmedel, som g
 äfven de smutsigaste kläder rena, utan att det
 för klädernas nötning så skadliga stötbrådet be-
 höfver anlitas.

 KOLVÄTE-SÅPA är i förhål-
 lande till sitt pris minst tre gånger så dryg
 som vanlig såpa eller tvätt-tvål.

Säljes å 35 öre paket hos de flesta
Hrr Specerihandlande.

Bild 4.3. Annonns för såpa som riktar sig till den som förväntas använda den – husmodern. Källa: *Jämtlands Tidning* 19 maj 1899/Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket.

kamin, användandet av köket som ett gemensamt sovrum samt bruket att sova i ladugården. Från Hede i början av 1880-talet noterades till exempel: "Öfverbefolkning förekommer icke säges det. I samma rum kan emellertid bo ända till 8 à 10 personer största delen af året. Oeldade sofrum äro sällsynta. Om under Vintern veden tryter, inflyttas bostaden i fähuset."⁷⁵ Annelie Drakman, som studerat provinsialläkarnas praktiker under 1800-talet, har också funnit många exempel på trångboddhet och att allmogen kunde dela hus med få och boskap långt in på 1890-talet.⁷⁶ Vattnets beskaffenhet och hanteringen av livsmedel var ytterligare två angelägna ämnen.

Sökresultaten visar att Härjedalens provinsialläkare påpekade orenlighet och uppskattade snygghet, men sällan nämnde hygien och nästan aldrig bakterier.⁷⁷ Såpa och tvål förekommer inte och professionens interna diskussion om bakteriologiska praktiker, vilken Drakman lyfter

fram i sitt kapitel, lyser med sin frånvaro. Provinsialläkarnas gränsskyddande praktiker verkar också ha dröjt innan de fick ett folkligt fäste. I 1890-talets rapporter anas en frustration över svårigheterna att övertyga bondebefolkningen om fördelarna med ett renare och sundare levnads-sätt. Från Sveg 1896 rapporterades till exempel:

En annan mycket vanlig olägenhet, som dessutom gör sig gällande hela året om, är tillvaron af dessa serskildt för ladugården afsedda brunnar, hvars vatten i regel är en mer eller mindre mättad infusion från gödselstaden. Och huru ofta förekommer inte likväl, att dylikt vatten användes åtminstone till diskning af husgerådskärl!⁷⁸

Svaren på frågor om renlighet och hygien i Härjedalen återger en liknande bild. Sagesmännens ålder tyder på att de återger tiden kring sekelskiftet 1900. Båda frågelistorna rymmer berättelser om kroppens, klädernas och hemmets skötsel. Enligt uppteckningarna förekom bad sällan och mest till storhelgerna.⁷⁹ Murpannan i ladugården användes både till tvätt och bad.⁸⁰ Från Tännäs socken ges följande beskrivning:

På vintern badades vi ungar någon gång på året, vanligen till jul i ladugården. (Som kontrast härtill kan nämnas att korna i ladugården tvättas ett par gånger på vintern, när det varit stortvätt och är gott om varm såplut).⁸¹

Tvagningen begränsades i vardagslag till händer, ansikte och hals, det vill säga de kroppsdelar som andra såg.⁸² Händerna sköljdes oftare än de tvättades och ordet "rent" var in på 1900-talet lika med ordning och snygghet. Därmed inte sagt att det inte var viktigt att se ren ut. Från Härjedalen berättas till exempel: "Då det började bli regelbunden skolgång i byn, måste man tvätta sig lite om ansiktet och händerna varje morgon."⁸³

Lut kokades av träaska, som sammankokades med talg till såpa.⁸⁴ Uppteckningarna har inga uppgifter om att detta var köpvaror, men det kan bero på hur frågan ställdes. Ordentligare städning, som skurning av golv, gjordes i huvudsak inför storhelgerna.⁸⁵ Exempelen är få men samstämmiga, och de stämmer också med den gängse bilden av städning, tvätt och personlig hygien på landsbygden vid 1800-talets slut.⁸⁶

Att läkarkårens och bondebefolkningens syn på renlighet skilde sig åt är känt från tidigare studier.⁸⁷ I Härjedalen tycks renlighet länge ha varit lika med frånvaron av synlig smuts. Varuannonsernas antiseptiska budskap verkar inte ha haft någon större inverkan på bondehushållens renlighetspraktiker. Däremot kan vi anta att försäljningsargumenten bidrog till att medvetandegöra läsarna om de osynliga bakteriernas potentiella fara. Sammantaget pekar provinsialläkarnas rapporter, frågelistornas svar om renlighet och hygien liksom tidningarnas annonser och texter på att hygien i hemmet blev en viktigare fråga först längre fram. Som Wiell, Harjula och Lyngdrup Nørgård synliggör i sina kapitel var det först en bit in på 1900-talet som hygienismens tankar fick en bredare och folkligare tillämpning.

Jag menar att det inte var strävan att uppnå hälsosammare hemmiljöer som primärt motiverade bondehushållen att köpa såpa och andra hälsofrämjande varor. Förklaringarna bakom bondehushållens allt renare boendemiljöer var flera och sammansatta. Centralt var att Härjedalens självägande bondehushåll hade ekonomiska möjligheter och kulturella ambitioner att tillägna sig nya varor och nya vanor, vilket i sin tur bidrog till renare och hälsosammare hemmiljöer.

Bondehemmet ”förborgerligas”

Tidigare forskning visar att de självägande böndernas konsumtionsmönster och levnadssätt förändrades i takt med att deras ställning stärktes i relation till grupperna utan jord. I södra och mellersta Sveriges tätbefolkade spannmålsbygder kan detta knytas till jordbrukets kommersialisering i början av 1800-talet.⁸⁸ Vid den här tidpunkten började till exempel titeln ”hemmansägare” användas för att särskilja den självägande bonden från landsbygdens obesuttna.⁸⁹ Som tidigare framkommit skedde en liknande förändring i Härjedalen i samband med skogsbolagens etablering i området. Vid 1800-talets slut hade hemmansförsäljningar och skogsbrukets möjligheter till lönearbete bidragit till att de självägande bönderna blivit en reducerad men inflytelserik grupp i lokalsamhället.

Med exempel från den danska landsbygden förklarar Palle Christiansen att införlivandet av borgerlig kultur var en central del av den välbärgade bondeklassens formering under 1800-talets andra hälft.⁹⁰ Till skillnad från den äldre forskningen, som betraktat införlivandet av borgerliga element som efterhärming, argumenterar Christiansen för att övertagandet av borgerliga praktiker och värderingar i själva verket var en process där borgerliga symboler laddades med nygammal bondekultur.⁹¹ Företeelserna som valdes ut anpassades efter böndernas resurser, smak och krav på funktion. På så sätt formades en kultur som skilde bönderna både från borgarklassen och från gruppen av småbönder, torpare och andra jordlösa, vars kultur de tidigare delat.⁹² Ett liknande resonemang återfinns hos Britt Liljewall som betonar att det rörde sig om en självständig bondekultur med gränser både uppåt och nedåt, och där mycket av den traditionella bondeidentiteten levde kvar, men delar av det moderna infogades.⁹³ Kelleys och Ambjörnssons undersökningar om arbetarklassen är också exempel på kulturöverföring mellan olika samhällsklasser.

Det ideala borgerliga hemmet var en sfär bortom arbete och offentlighet. Rummen, vart och ett med en egen funktion, inreddes med mörka toner, tunga textilier och ett generöst användande av fransar, veck och volanger för att skapa en ombonad hemmiljö i historiserande stil.⁹⁴ Elisabet Stavenow-Hidemark menar att inredningsidealet bottnade i en skönhetslängtan så stark att hygieniska och praktiska aspekter sköts åt sidan.⁹⁵ De draperade och mjukt klädda rummen kan också sättas samman med att textilier och textilt görande, som broderi och klädvård, kommit att betraktas som något specifikt kvinnligt, vilket har beskrivits som en textil feminiseringsprocess.⁹⁶ Till det materiella kan också värderingar och praktiker läggas. Om möjligt var det borgerliga hushållet organiserat utifrån tanken att män och kvinnor hade olika livsuppgifter att fylla. Gränserna mellan manligt och kvinnligt blev allt tydligare under 1800-talets gång och Ulla Wikander påpekar att segregationen mellan könen tilltog med ett ökat välstånd.⁹⁷

Jag menar att Christiansens och Liljewalls resonemang passar som hand i handske med förhållandena i Härjedalen. Även här stärktes de självägande bondehushållens ställning under en period när den allmänna

Bild 4.4. Interiörbild från hemmansägare Erik Berglins, född 1851, och hustru Märta Greta Jonsdotters, född 1858, boningshus i byn Ansjö, Hällesjö socken i östra Jämtland, ca år 1900. Inredningen med kornisch, gardiner, rullgardin, stoppade möbler, broderade dukar, tavlor och hyllor med prydnadsaker ger exempel på hur moderna och "borgerliga" varor och vanor införlivades i bondekulturen. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf okänd.

samhällsdebatten genomsyrades av borgerliga intressen och värderingar. Som tidigare framkommit kunde de självägande bondehushållen lägga förtjänsterna från skogen på större och bättre boningshus samt utrusta dem med möbler, textilier, husgeråd, prydnadsföremål och musikinstrument som påminde om dem som fanns i borgerliga hemmiljöer. Ny-modigheterna tog plats vid det gamla. I köket kunde en kamin installeras i anslutning till den öppna härdens murstock. Fasta väggsängar och målade trämöbler samsades med moderna chiffonjéer, gungstolar och byråer av ädelträ, pianon och stoppade soffor. Köket hade i regel plats för en säng och bäddsoffa. De långa och kalla vintrarna gjorde fälltacket outhärligt och vid behov nyttjades köket som ett gemensamt sovrum.

Vid 1800-talets slut hade Härjedalens välbeställda bondehushåll möjligheter att tillämpa en arbetsdelning som påminde om det borgerliga familjeförsörjaridealets, vilket var en förutsättning för att upprätthålla ett ombonat och prydligt hem. Med det materiella följde en förnyad syn på familjen, hemmet och makarnas roller. Det här levnadssättet var inte ett möjligt alternativ för områdets småbrukare och obesuttna.

Det borgerliga lanthemmet

Under 1800-talet kom bonden och bondekulturen allt mer att stå i centrum för nationalistiska intressen. Upptäckten av "folket" och hyllandet av landsbygden var också en reaktion på samhällets industrialiseringsförlopp. I denna tid av urbanisering och emigration sågs bonden som nationens trygga ryggrad och bärare av det svenska kulturarvet.⁹⁸ Samtidigt som konstnärer, diktare och studenter hyllade den självägande bonden som en symbol för äkthet och svenskhet samlade Nordiska museet och Skansen in föremål och traditioner för att bevara landets "urgamla bondekultur". Med samma uppdrag grundades slöjd- eller fornminnesföreningar runt om i landet. Jämtlands läns fornminnesförening bildades 1886, och 1894 slog fornminnesföreningen i Funäsdalen upp portarna till Härjedalens första bygdemuseum.⁹⁹ Det nationalromantiska förhållningssättet fick en folklig förankring med hembygds- respektive hemslöjdsrörelsens verksamhet under 1900-talets första hälft.¹⁰⁰

Med insamlandet följde ett växande intresse för hantverket och möjligheterna att skapa nytt utifrån gamla formspråk.¹⁰¹ När Föreningen Handarbetets vänner grundades år 1874 gjordes det med ambitionen att "upptaga och i fosterländsk och konstnärlig riktning förädla den svenska hemslöjden, samt i allmänhet att söka införa en renare smakriktning inom handarbetet".¹⁰² Knutsson förklarar att det rörde sig om ett återbruk och en innovationsprocess som omfattade en förnyelse av formspråket och en omladdning av dess idémässiga betydelse.¹⁰³ Föregångare fanns inom den brittiska arts and crafts-rörelsen som vände sig mot fabrikenas massproduktion och prisade hantverket, naturen och landsbygden. I Härjedalen var det föreningen Härjedalsslöjd, grundad av fru Kristina Bromée år 1909, som förvaltrade och omskapade all-

mogens textila traditioner. Föreningen samlade främst fruar ur Svegs borgerliga societet, som vuxit fram kring skogsbolag och bankfilialer. Föreningen Härjedalsslöjd samlade in allmogeföremål, ordnade utställningar samt arrangerade hemslöjdskurser och soaréer vars insamlingar gick till kulturella ändamål.

Bilden av det goda och genuina livet på landet ställdes mot städernas smuts, sjukdomar och trångboddhet. Med konstnären Carl Larsson och författaren Ellen Key förankrades idén om det goda lanthemmet i kulturdebatten. I sin bok *Skönhet för alla* från 1899 redogjorde Key för sin övertygelse om att ett vackert hem, det vill säga ett enkelt, ljust och luftigt hem, hade en uppbygglig och förfinande inverkan på de boende.¹⁰⁴ Hennes tankar om ett funktionsestetiskt hem var besläktade med hygienismens förvisning om uppfostrans och miljöns avgörande betydelse för individen samt att den yttre och inre renligheten hängde samman.¹⁰⁵ Key vände sig mot borgarklassens ofta mörka och överlastade hem och framhöll Karin och Carl Larssons hem i Lilla Hyttnäs som ett ideal. Parallellt med Key verkade författaren Mathilda Langlet för ett inredningsideal präglad av praktiska, hygieniska och estetiska aspekter.¹⁰⁶ I boken *Husmodern i staden och på landet* från 1884 pläderade hon för ljusa och luftiga rum med utrymme för samvaro med familjen. År 1899 utkom också Carl Larssons bok *Ett hem* med texter och akvarellmålningar som skildrade hemmet och familjelivet. Av innehållet blev det tydligt att lanthemmet inte bara behövde ljus och luft utan också någon som kunde ägna mycket tid åt familjens och hemmets skötsel. För Key, som var övertygad om könens särart, var hemmet hustruns arbetsområde. Nils Edling förklarar att det goda lanthemmet var en central del i det sena 1800-talets hemideologi.¹⁰⁷ Rörelsen var inte unik för Sverige. Från Finland beskriver till exempel Minna Sarantola-Weiss hur det sköna hemmet betraktades som nationens stöttepelare.¹⁰⁸ Den bärande tanken inom hemideologin var att hustruns ansvar för hemmets skötsel och familjens vård var en grundsten i upprätthållandet av samhällsordningen.¹⁰⁹

Gemensamt för Larsson och Key var att de bidrog till att skapa och sprida en borgerlig idyllisering av bondehemmet. Nyttjandet av köket som ett gemensamt sovrum med loppiga fällar ingick inte i den bild-

en och i likhet med allmogens textilier behövde hemmet förskönas. I praktiken var det ett hem där utvalda delar av bondekulturen, som till exempel trasmattor, målade möbler och skåpsängar, hade införlivats i den borgerliga hemmiljön, det vill säga en liknande process som Christiansen har beskrivit, men omvänd. Det goda lanthemmet var en central beståndsdel i det tidiga 1900-talets egnahemsrörelse som verkade för att mindre bemedlade hushåll skulle få möjlighet att förvärva småhus med tillhörande täppa eller tomt.¹¹⁰

Upphöjandet av bondekulturen som en nationell angelägenhet och det goda lanthemmets genomslag i samhällsdebatten stärkte det självägande bondehushållets legitimitet och gjorde det mottagligt för lanthemmets såpskurade golv, rena trasmattor och vita trådgardiner. På ett teoretiskt plan utgjorde hygienismen en integrerad del av det goda lanthemmet. Bondehushållens anammade av borgerliga ideal och praktiker innebar att hygienismens tankegods indirekt införlivades i bondekulturen. Det förfinade hemmet hade också praktisk betydelse för hushållsmedlemmarnas personliga hygien eftersom miljön i sig uppmuntrade till rena kläder och rena kroppar. Golvmattor, dukar, dynor samt bäddens vita linne och stoppade bomullstäckan skapade miljöer som inte tålde hårt smutsade kläder eller lortiga särkar i sängen.

Sammanfattning

Enligt de Vries och Mokyr, som står för undersökningens teoretiska ramverk, medförde kunskapen om vad som orsakade sjukdom och hur smitta kunde förhindras till en stigande konsumtion av hälsofrämjande renlighetsartiklar för hemmet. Eftersom såpan eller tvålen behövde användas vid städning eller tvätt för att omsättas till hälsa ökade arbetsbördan i hemmet. de Vries och Mokyr förklarar att det växande utbudet av renlighetsprodukter motiverade hushållen att organisera sig enligt en familjeförsörjarmodell.

Min undersökning pekar på att Härjedalens självägande bondehushåll anammade en arbetsdelning som påminde om familjeförsörjaridealets rollfördelning under 1800-talets andra hälft och att renlighet var en av flera sammanflätade faktorer bakom förändringen.

Bild 4.5. Klädtvätt vid Ljusnan med Sätervållen, Linsells socken, i bakgrunden omkring 1920. Från vänster Anna Brandvol, Hilda Sjöberg och Johanna Eriksson-Rönning. Pojken är troligen Hildas son Karl Hilding Sjöberg. Källa: Jamtlis fotosamlingar/fotograf Olof Alfred Rööd.

I likhet med landet i övrigt var hygien ett flitigt förekommande ämne i den regionala dags- och veckopressen. Här skrevs om brister i livsmedelshantering, förorenade vatten och smittspridning med hänvisningar till bakteriologin. Som flera studier påpekat spelade marknadens aktörer an på oron för vad osynliga bakterier kunde orsaka. Renlighetsartiklar för kroppen, som tvål och munvatten, marknadsfördes med medicinska argument och vetenskapliga hänvisningar, medan såpa för hemmet bedyrades vara skonsam och dryg. Få tidningsnotiser rörde människors boendemiljö ur ett hälso- eller renlighetsperspektiv. Jag tolkar det som att det sena 1800-talets intensitet kring hygien i första hand gällde kroppen och maten, men att intresset för hemmet dröjde något. I Härjedalen pekar såväl provinsialläkarrapporter som uppteckningar

på att bondebefolkningen betraktade renlighet som lika med frånvaron av synlig smuts och att detta gick på tvärs med läkarkårens praktiker.

Detta till trots blev hemmen renare och hälsosammare. Jag menar att bondehushållens renlighetspraktiker till största del bottnade i att bondehushållen hade ekonomiska möjligheter och kulturella ambitioner att tillägna sig varor och vanor som ledde till att hem, kläder och kroppar blev renare. Impulserna kom först från den borgerliga kulturen, sedan från idén om det goda lanthemmet. Renlighet med betydelsen hygien fick ett större genomslag under den senare fasen. Bondehushållens anammande av renlighetspraktiker faller in under det som Mokyr definierar som härmning i vertikal riktning. Medan Mokyr lägger stor vikt vid hushållens kunskap om bakterier och renlighetens främjande aspekter, framhåller jag renlighetens värde som klassmarkör och resurserna som krävdes för att upprätthålla en ren hemmiljö. Bondehushållen behövde inte övertygas om att öka arbetsinsatserna i hemmet. Indirekt hade kunskapen om sambandet mellan bakterier och hälsa betydelse för bondehushållens hemmiljö och organisation, men renlighet var länge lika med frånvaron av synlig smuts.

Trävaruindustrins etablering i området medförde ett skifte i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk, varpå mannen fick ett större ansvar för hushållets försörjning. Inkomsterna från skogsarbete och timmerförsäljning gjorde det också möjligt att investera i större och bättre boningshus samt utrusta dem med kaminer och moderna möbler, textilier och husgeråd. De självägande bondehushållens ekonomiska och sociala ställning stärktes i relation till områdets stora grupper av arbetare, torpare och hemmansbrukare.

I likhet med välbärgade bönder i andra landsändar influerades de självägande bondehushållen av den borgerliga kulturens värderingar och praktiker. Anpassningen till bondehushållens resurser, smak och krav på funktion formade en kultur som skilde dem både från borgarklassen och från gruppen av småbönder, torpare och andra jordlösa, vars kultur de tidigare delat. Till det förborgerligade bondehemmets nymodigheter hörde matsalsmöbler, chiffonjéer, gungstolar, serviser, tapeter, rullgardiner, blomkrukor, prydnadssaker, manglar, mattor och en mängd olika bomulls- och linnetextilier. Det här var en hemmiljö

som krävde stora arbetsinsatser och som också ledde till en förnyad syn på hemmets skötsel och makarnas arbetsdelning. Skiftet i huvudnäring från boskapsskötsel till skogsbruk innebar att bondhustruns arbete i hemmet kunde prioriteras, men det rörde sig inte om ett tillbakadragande från arbetet utomhus. Snarare var det så att rollen som husmoder lades till rollen som bondhustru.

Fram emot sekelskiftet 1900 hade nationalromantikens upphöjande av bonden och hyllande av landsbygden mynnat ut i idén om det goda lanthemmet, det vill säga ett borgerligt hem i lantlig stil. Det idealiserade lanthemmet, som omhuldades inom konsten, samhällsdebatten och politiken, förstärkte det självägande bondehushållets legitimitet och gjorde det receptivt för borgerskapets version av livet på landsbygden. Med det borgerliga lanthemmet, som hade en grund i hygienismens tankar om det sunda hemmets goda inverkan på familjen, stärktes hustruns ansvar för hemmets skötsel och familjens vård.

Även om jag ser ett annat mönster än Mokyr och de Vries finns det beröringspunkter. För oavsett med vilket syfte de hälsofrämjande varorna införskaffades krävde de arbetsinsatser i hemmet, vilket i sin tur hade betydelse för hushållets arbetsdelning. Jag kan också se att uppskattningen av ett välskött och rent hem ökade i slutet av 1800-talet. Men där Mokyr betonar hälsoaspekten menar jag att den primära nyttan låg i det rena hemmet som en symbol för det självägande bondehushållets ställning i lokalsamhället. I slutet av 1800-talet hade de självägande bönderna skapat hemmiljöer med stora fönster, vita bäddtextilier, belysning, golvmattor samt husgeråd i glas och vitt porslin som synliggjorde smuts, propsade på ständig rengöring och försköt normen kring renlighet. Det förfinade hemmet uppmuntrade i sin tur till rena kläder och kroppar, vilket hade betydelse för den personliga hygien. Med hygienismens växande betydelse i samhället blev hygien en allt viktigare del av huslighets- och renlighetsdiskursen.

Min poäng är att sängkläder i bomull liksom porslinstallrikar, emaljmuggar, såpa och zinkdiskbänkar inte i första hand införskaffades för att göra hemmet hälsosammare utan för att de var vackra och moderna. Bondehushållen visste vad som orsakade sjukdom och smitta, men det var inte rädslan för bakterier som ökade böndernas konsumtion

av hälsofrämjande renlighetsprodukter och drev dem mot ett familjeförsörjarideal. Att hålla hemmet rent och prydligt var en tydlig social distinktion eftersom det krävde resurser i form av boende och arbetsinsatser i hemmet, vilket gav renare och hälsosammare boendemiljöer. Här hade bondhustrun i egenskap av husmoder en nyckelroll.

Noter

- 1 Grubb, Laura, *Ombärlig rådgivare för hvarje hem: En lättfattlig handbok för hvarje husmoder att rådfråga* (första utgåva 1888), Lidingö: Görling, 2008.
- 2 Smith, Woodruff D., *Consumption and the making of respectability, 1600–1800*, New York: Routledge, 2002, 130–136; Boydston, Jeanne, *Home and work: Housework, wages, and the ideology of labor in the early republic*, Oxford: Oxford University Press, 1990; Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Lund: Liber Läromedel, 1979.
- 3 Manns, Ulla, "Kvinnofrigörelse och moderskap: En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key", *Det evigt kvinnliga: En historia om förändring*, Wikander, Ulla (red.), Stockholm: Tiden, 1994, 51–79; Blom, Ida & Haavet, Inger Elisabeth, "Familjen, staten och välfärden år 1800 respektive 1900", *Sekelskiftet och kön: Strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Göransson, Anita (red.), Stockholm: Prisma, 2000, 26–38; Melby, Kari et al., *Inte ett ord om kärlek: Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930*, Göteborg: Makadam, 2006; Bergman, Helena & Johansson, Peter (red.), *Familjeangelägenheter: Modern historisk forskning om välfärdsstat, genus och politik*, Eslöv: Symposion, 2002.
- 4 Mokyr, Joel, "Why 'more work for mother?' Knowledge and household behavior 1870–1945", *The Journal of Economic History*, vol. 60, nr 1, 2000, 1–41; de Vries, Jan, *The industrious revolution: Consumer behavior and the household economy 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 188f., 236f.; Kelley, Victoria, *Soap and water: Cleanliness, dirt and the working classes in Victorian and Edwardian Britain*, London: I. B. Tauris, 2010, 4f., 121–188.
- 5 Mokyr, 21; de Vries, 188f., 236f.
- 6 Schwartz Cowan, Ruth, *More work for mother: The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*, New York: Basic Books, 1983; Mokyr, 21.
- 7 Humphries, Jane, "Book review: Jan de Vries, The industrious revolution: consumer behavior and the household economy, 1650 to the present", *Economic History Review*, vol. 62, nr 3, 2009, 762. Se även forskningsöversikt i Jonsson, Inger, "Kvinnors arbetskraftsdeltagande i historiskt perspektiv: Ett internationellt forskningsfält", *Kvinnors flit och slit: Kvinnors arbete under tidig svensk industrialisering*, Sandgren, Fredrik (red.), Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet, 2018, 10–22 och Vikström, Lotta, "I fru Grönhagens garderob fanns allt som hörde damtoaletten till, eller? Källjämförelser belyser befolkningshistoriska materials underrapportering av kvinnors arbete och försörjning i Sundsvall 1870–1890", *Historisk tidskrift*, vol. 131, nr 1, 2011, 25–55.
- 8 Nordlund Edvinsson, Therese & Edvinsson, Rodney, "Explaining the Swedish 'housewife era' of 1930–1970: joint utility maximisation or renewed patriarchy?",

- Scandinavian Economic History Review*, vol. 65, nr 2, 2017, 169–188; Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel*, Lund: Studentlitteratur, 2014, 329–331; Nyberg, Anita, *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetsid och förvärvsdeltagande 1930-talet–1980-talet*, Linköping: Linköpings universitet, 1989, 271–274.
- 9 Moky, 21f.
 - 10 Ibid.
 - 11 Ibid.
 - 12 Frykman & Löfgren, 150.
 - 13 Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik, *Lys, luft og renlighed: Den moderne socialhygiejnes fødsel*, Viborg, 1986, 116–121.
 - 14 Kelley, 25.
 - 15 Ibid.; Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssambälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson, 1988.
 - 16 Ulväng, Marie, *Klädeekonomi och klädkultur: Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*, Möklinta: Gidlund, 2012, 41.
 - 17 Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, "Konsumtprisindex för Sverige 1290–2006", <https://www.riksbank.se> (hämtad 1 augusti 2019).
 - 18 Femårsberättelse Jämtlands län 1886–1890, 7, *Industrisambällets tidsålder i Jämtland & Härjedalen: Landshövdingeberättelser åren 1856–1905*, Rentzhog, Sten (red.), Östersund: Jamtli/Jämtlands läns museum, 2000.
 - 19 <https://tidningar.kb.se> (hämtad 2 februari 2021).
 - 20 I Svenska dagstidningar, Kungliga biblioteket utgör Jämtlands län en sökbar region.
 - 21 Medicinhistoriska databasen, Linköping University Electronic Press, <https://doi.org/10.3384/db.medhist> (hämtad 2 februari 2021). Se även Drakmans kapitel i denna antologi.
 - 22 Folkräkningen 1910, Digitala forskarsalen, RA; Folkmängdsformulär CEDAR, Demografiska databasen, Umeå universitet.
 - 23 Folkräkningen 1900.
 - 24 Larsson, Jesper, *Fäbodväsendet 1550–1920: Ett centralt element i Nordsveriges jordbruks-system*, Uppsala: Uppsala lantbruksuniversitet, 2009, 382–384, 391f.; Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist: En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Uppsala: Uppsala universitet, 1992, 36f.
 - 25 Larsson, 391; Ulväng, 104.
 - 26 Sommestad, 29–34; Larsson, 372–381, 388–391; Östman, Ann-Catrin, *Mjölk och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssambälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag, 2000, 209–243.
 - 27 Sommestad, 36–41; Niskanen, Kirsti, "Då mjölken blev lönsam: Ett agrart hantverk växer till en industri: exemplet Södermanland", *Bonden i dikt och verklighet*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1993, 37; Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 310–312.
 - 28 Femårsberättelse Jämtlands län 1896–1900, 11.
 - 29 Bouppteckningar, FII: 11 nr 204 1855; FII: 11 nr 176 1853, Svegs tingslags häradsrätt, Uppgifter om försåld skog på 1850-talet. ÖLA.
 - 30 Johansson, Ella, *Skogarnas fria söner: Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*. Lund: Lunds universitet, 1994, 134f.

- 31 Morell, Mats, *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*, Stockholm: Natur & kultur/LT, 2001, 311.
- 32 Ibid., 313–319; Morell, Mats, ”Småbruket, familj jordbruket och mekaniseringen: Aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk”, *Bonden i dikt och verklighet*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1993, 84.
- 33 Isacson, Maths & Persson, Bo, ”Skogen och lagen: Identitet och kollektivt handlande i skogsbygden 1820–1930”, *Makt och moral: En vänbok till och med Klas Åmark*, Blomberg, Eva et al. (red.), Linköping: Linköpings universitet, 1998, 140.
- 34 1881 Hede Boman; 1883 Hede Cronholm; 1892 Hede Holmgren, 1889 Sveg Möller; 1891 Sveg Möller. Dessa samt följande referenser till provinsialläkarrapporter kan lokaliseras i Medicinhistorisk databas (<https://ep.liu.se/databases/medhist/>) via sökningar på år, ort och efternamn.
- 35 Nyman, Anders, ”Folk och få: Samboendets renlighet och hygien”, *Fataburen*, 1970, 143–154.
- 36 1891 Sveg Möller.
- 37 1896 Sveg Möller.
- 38 1862 Hede Boman; 1881 Hede Boman.
- 39 1862 Vemdalen Piscator; 1881 Hede Boman; 1889 Hede Svenonius; 1883 Sveg Milenius. Över tid betraktades kaminer och spisar i lägre grad som lösöre.
- 40 Femårsberättelse Jämtlands län 1896–1900, 8.
- 41 Bouppteckningar, AII:22 nr 29; AII:44 nr 23.
- 42 Ulväng, 135.
- 43 Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 45.
- 44 1881 Sveg Milenius.
- 45 Årsberättelser fabriker serie 3, landsbygden 1850, Kommerskollegium kammarkontoret, RA; Årsberättelser handlande och hantverkare, landsbygden 1870 och 1890, Kommerskollegium kammarkontoret, RA; Sandgren, Fredrik, *Åt var och en efter behov? En studie av lanthandeln i Revsundsregionen i Östra Jämtland 1870–1890*, Uppsala: Uppsala universitet, 1999, 64, 76.
- 46 Schön, *En modern svensk ekonomisk historia*, 123–162, 185–211; Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Lund: Studentlitteratur, 2014, 218–222, 281–284, 327–337.
- 47 Sandgren 1999, 98f.
- 48 Förteckning över leverantörer, Vol. GII b:2, Hede Lanthandels arkiv, ÖLA.
- 49 Grimstad Klepp, Ingun et al., ”Why cotton as linen? The use of wool in beds in Norway”, *Textile Cloth and Culture*, vol. 15, nr 1, 2017, 68–85, 80–82.
- 50 Jonsson, Pernilla, *Marknadens väv: Svenska mekaniserade bomullsväverier i distribution och försäljning 1850–75*, Uppsala: Uppsala universitet, 2000, 191; Schön, Lennart, *Från hantverk till fabriksindustri: Svensk textiltillverkning 1820–1870*, Lund: Lunds universitet, 1979, 124.
- 51 Grimstad Klepp, 72–75; Dahl, Hjördis, *Högsäng och klädbod: Ur svensksbygdernas textilhistoria*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, 1987, 54–60, 110–113; Nylén, Anna-Maja, *Hemslöjd: Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut*, Lund: H. Ohlsson, 1970, 72–76.
- 52 Dahl, 54–64; Grimstad Klepp, 73f.
- 53 Larsson, 383f.
- 54 Grimstad Klepp, 80f.; Rosander, Eva, ”Loppor och löss, råttor och möss”, *Fataburen*, 1970, 101–103.

- 55 Dahl, 175f.; Nylén, 83–87.
- 56 Bouppteckning, All:24 nr 19 1873 (handlande P. Berglund); Inventarielängder för varor 1873–1874, B Vol. 1, Funäsdalens Handelsförening AB arkiv, ÖLA.
- 57 Bouppteckning, All:44 nr 29 1894 (handlande C. E. Wallén).
- 58 Ibid., vol 59 nr 18 1911.
- 59 Sandgren, 111, 138.
- 60 Ulväng, 134.
- 61 Hedlund, Greta, *Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovanjö socken 1750–1850*, Storvik: Ovanjö hembygdsförenings förlag, 1951, 78; Palmsköld, Anneli, *Textila tolkningar: Om hängkläden, drättar, lister och takdukar*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2007, 172.
- 62 Bergman, Ingrid, *Kring dräktskicket i Åhl*, Insjön, 1969, 102f.
- 63 Wiell, Karolina, *Bad mot lort och sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018, 95–118, 220.
- 64 Qvarsell, Roger & Torell, Ulrika (red.), *Reklam och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i den svenska reklamens historia*, Stockholm: Carlsson, 2005; Kelley, 146–157; Söderhäll, Martin, *Hovleverantör hos hennes majestät drottningen: Marknadsföring av hygien- och renlighetsartiklar kring sekelskiftet 1900*, masteruppsats, Uppsala universitet, 2014, 50–52.
- 65 *Östersundsposten* 5/8 1899.
- 66 Ibid., 17/11 1903.
- 67 *Jämtlands Tidning* 19/6 1899.
- 68 Ibid., 25/1 1881.
- 69 *Östersundsposten* 25/1 1890.
- 70 Kelley, 95, 192.
- 71 Niskanen, 46; 1881 Hede Boman; 1881 Sveg Milenius; 1891 Sveg Möller; Borg, Henrik, "Landsbygdens småindustrier", *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 50, 2005, 87–89.
- 72 Femårsberättelse Jämtlands län, 1886–1890, 12.
- 73 Se Drakman, Annelie, *När kroppen slöt sig och blev fast: Varför åderlätning, miasmateori och klimatmedicin övergavs vid 1800-talets mitt*, Uppsala: Uppsala universitet, 2018.
- 74 Ibid., 138–157; Kelley, 23f.; Mokyr, 15f.
- 75 1883 Hede Cronholm.
- 76 Drakman, *När kroppen slöt sig och blev fast*, 142f., 146f.
- 77 Hygien (4 ggr): 1891 Sveg Möller (difteri); 1894 Sveg Möller (difteri); 1896 Sveg Möller (garveri; vatten).
- 78 1896 Sveg Möller.
- 79 Uppteckning, hygien, 1161.19 Sveg; 572.19 Tännäs; 2068.3 Överhogdal, ÖMEA, Jamtli.
- 80 Ibid.; 1217.20 Tännäs.
- 81 Uppteckning, hygien, 573.22 Tännäs.
- 82 Uppteckning, renlighet, 289 Lillhärdal, Landsmålsarkivets frågelista 9, *Institutet för språk och folkminnen*, Uppsala.
- 83 Ibid.
- 84 Uppteckning, hygien, 573.19 Tännäs; 1217.20 Tännäs.
- 85 Ibid., 571.20 Tännäs.
- 86 T.ex. Frykman & Löfgren; *Fataburen*, 1970.

- 87 Drakman, Annelie, "Smuts – fara eller skydd? En studie av svenska provinsialläkares och allmogens skilda uppfattningar om hygien under sent 1800-tal", *Socialmedicinsk Tidskrift*, vol. 89, nr 1, 2012, 54–61; Drakman, *När kroppen slöt sig och blev fast*, 120–157; Frykman & Löfgren; *Fataburen*, 1970.
- 88 Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 84–89; Schön, *En modern svensk ekonomisk historia*, 173–178.
- 89 Liljewall, Britt, "Bönder, hemmansägare och lantbrukare: sociala benämningar på 1800-talets svenska landsbygd", *Bondens självbild och natursyn*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1994, 47–57; Aronsson, Peter, "Bondeidentitet i förändring", *Bondens självbild och natursyn*, Larsson, Bo (red.), Stockholm: Nordiska museet, 1994, 14f.
- 90 Christiansen, Palle, "Peasant adaptation to bourgeois culture?", *Ethnologia Scandinavica*, 1978; Frykman & Löfgren, 150, 178–180.
- 91 Ibid., 146f.
- 92 Ibid., 99.
- 93 Liljewall, Britt, "Tradition som moderniserande kraft: alternativa mönster för historisk förändring", *Rig: kulturhistorisk tidskrift*, vol. 83, nr 3, 2000, 135f.; Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg: Göteborgs universitet, 1996, 127.
- 94 Frykman & Löfgren, 105; Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Hemmet som konstverk: Heminredning i teori och praktik på 1870- och 80-talen", *Fataburen*, 1984, 130.
- 95 Stavenow-Hidemark, "Hemmet som konstverk", 130.
- 96 Rasmussen, Pernilla, *Skräddaren, sömmerskan och modet: Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2010, 125; Svensson, Birgitta & Waldén, Louise (red.), *Den feminina textilen: Makt och mönster*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2005, 11; Palmsköld, 170; Runefelt, Leif, *Den magiska spegeln: Kvinnan och varan i pressens annonser 1870–1914*, Lund: Nordic Academic Press, 2019, 81.
- 97 Wikander, Ulla, *Kvinnor i Europa 1789–1950: Genus, makt och arbetsdelning*, Stockholm: Atlas, 2006, 30.
- 98 T.ex. Knutsson, Johan, *I "hemtrefnadens" tid: Allmoges, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*, Stockholm: Nordiska museets förlag, 2010, 9–21; Sundin, Bosse, "Att väcka och vidmakthålla kärleken till hem och härd: Hemslöjdsrörelsen och det tidiga 1900-talets Sverige", *Den vackra nyttan: Om hemslöjd i Sverige*, Lundahl, Gunilla (red.), Hedemora: Gidlund, 1999, 89–111.
- 99 Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: Kön, klass och kulturarv 1900–1940*, Umeå: Umeå universitet, 2005, 92f., 101f.; Rolén, Mats & Thomasson, Lars (red.), *Jämtlands och Härjedalens historia D. 5 1880–1980*, Östersund: Jämtlands läns museum, 1990, 323, 325–330.
- 100 Knutsson, 43–47; Lundahl; Dahl, 17f.
- 101 Knutsson, 11–16; Thörn, Kerstin, "Hemmet som föreställning och erfarenhet", *Den vackra nyttan: Om hemslöjd i Sverige*, Lundahl, Gunilla (red.), Hedemora: Gidlund, 1999, 122–124.
- 102 Danielsson, 92; jämför även Dahl, 18.
- 103 Knutsson, 11.
- 104 Thörn, 112–130; Knutsson, 16–21.

- 105 Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm: Carlsson, 1996, 340; Thörn, 119–122; Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Hygienism kring sekelskiftet", *Fataburen*, 1970, 47–54; Thörn, 119–122; Wiell, 19–24.
- 106 Stavenow-Hidemark, "Hemmet som konstverk", 142.
- 107 Edling, 295; Frykman & Löfgren, 111f.
- 108 Sarantola-Weiss, Minna, "Det sköna hemmet: Heminredning som en samhällsfråga i Finland under 1900-talet", *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950*, Söderberg, Johan & Magnusson, Lars (red.), Helsingfors: FHS, 1997, 237–244.
- 109 Edling, 338–340; Ruonavaara, Hannu, "The home ideology and housing discourse in Finland 1900–1950", *Housing Studies*, vol. 11, nr 1, 1996; Thörn, 112–117; Berner, Boel, *Sakernas tillstånd: Kön, klass, teknisk expertis*, Stockholm: Carlsson, 1995, 121–136.
- 110 Edling, 295–358; Morell, *Det svenska jordbrukets historia*, 127–135; Sarantola-Weiss, 240f.